

TÁJÉKOZÓDÁS

Saad József

SOROKIN ÚTJA: KELET-EURÓPÁBÓL KELET-EURÓPÁBA

Balla, Bálint–Srubar, Ilja–Albrecht, Martin (Hrsg): Pitirim A. Sorokin. Leben, Werk und Wirkung. Beiträge zur Osteuropaforschung. Hamburg: Kramer, 2002.

A rendszerváltás utáni években a *Német Szociológiai Társaságban* Balla Bálint irányításával szakosztállyá szerveződött kelet-közép-európai munkacsoport 1994-től folyamatosan jelentkezik kiadványaival. Ezekben a szerkesztők: Balla Bálint, a berlini *Műszaki Egyetem (TU)* emeritált professzora és *Anton Sterbling*, a hamburgi szövetségi hadtudományi egyetem főmunkatársa, alkalmi szerkesztőtársak bekapcsolásával, egy-egy, Európa keleti felén különösen releváns, témakörnek szentelt regionális konferenciáik előadásait, referátumait foglalják össze. A rendszeres konferencia-alkalmak és a folyamatos munkakapcsolat összeforrott szakmai közösséggé érlelte a szakosztály életébe sokfelől bekapcsolódott társadalomkutatókat. A kiadványok szerzői jegyzékeiből kitűnően, a közösség szellemi súlypontja Berlin: az egykori nyugati térfél két nagy egyeteme, a *TU* és a *Freie Universität* mellett az integrálódás folyamatának előmozdítása végett is hangsúlyosan a kelet-berlini *Humboldt*. Német nyelvterületről emellett a lipcei kultúrszociológiai centrum, a kieli, hamburgi, brémai, erlangeni, klagenfurti és salzburgi egyetemek képviselői, a tágabb régióból pedig Brünntől Szófiáig, Ljubjanától Moszkváig, Dél- és Kelet-Európa központjaiból érkezett társadalomkutatók szerepelnek a konferenciák meghívott előadói között. Érdeklődésük középpontjában a szovjet rendszer összeomlásával összefüggő társadalomelméleti kérdések állnak. Ehhez kapcsolódóan foglalkoznak a kelet-európai társadalmak átmeneti helyzetében felvetődött témakörökkel (nemzeti, kisebbségi problematikák, vándorlás, asszimiláció), a szociológiatörténet klasszikusainak például Max Webernek kelet-európai vonatkozásokban külön figyelmet érdemlő életművével, és a nemzeti keletek között művelt (s a kilencvenes évek előtti évtizedekben egymástól többé-kevésbé izolált) nemzeti szociológiák sajátos érdeklődési területeinek, irányultságainak megismerésével. Legutóbbi – kiadványaik sorában a hatodik – kötetükben a 2001 szeptemberében, Ljubjanában tartott konferencia anyagát: *Pitirim A. Sorokin* pályáját és az életmű hatástörténetét bemutató-elemző írásait tették közzé.

A témaválasztás ezúttal különösen szerencsés. Főként azért, mert a kelet-közép-európai szociológiák mind gyakrabban szóvá tett amerikanizálódása idején a sorokini életmű felfedezésével egy olyan „amerikaira” irányítják a figyelmet, akinek kelet-európai begyökerezettsége, gondolkodásmódja, tematikai érdeklődése, kutatói habitusa természetes közelségbe hozható az átmenet helyzetébe került régió társadalmi proble-

matikájával. Továbbá azért is, amiért az ő esetében az „amerikai” megjelölés idézőjelbe tehető, s ez önmagában is figyelmet érdemel. Amerika befogadta Sorokint, de Sorokin nem fogadta be Amerikát, pontosabban a társadalomkutatás második világháborút követő amerikai mintáit. Amerikai integráltsága problematikus, pályája derekán jórészt kiiktatódott (kiiktatták? kiiktatta magát?) a szociológiából. Az altruizmus, szeretet, szolidaritás elemi kohéziós tényezőire összpontosító elméletét Amerikában az Etzioni-féle kommunitarizmus az utóbbi két évtizedben divatba hozhatta volna. Nem hozta divatba. Végül és nem utolsó sorban Sorokint nemcsak Európa keleti fele fedezheti fel magának. Az utóbbi negyedszázadban – eltekintve a *mobilitás* fogalmához kapcsolódó rituális hivatkozástól – életműve alig kerül szóba a szociológiai kézikönyvekben és közleményekben. *Vera Sparschuh* a sorokini világertelmezés integralizmusáról írt tanulmánya, a kiadvány egyik érdekes írása, elején ezt az elfeledettséget meggyőzően adatalja: az 1956 óta vezetett *Social Science Citation Index* szerint eddig 347 hivatkozás kapcsolható Sorokin nevéhez és műveire. Ebből az utóbbi tíz évben mindössze 27, főleg az oroszok közleményeiben, leginkább az átmenetkutatás kapcsán.

A ljubjanai konferencián többen és többféle megközelítésben világították meg a sorokini pálya drámaiságát. Erre összpontosítva *Vera Sparschuh*, *Balla Bálint* és *Justin Stagl* írásaiból vett tények alapján érdemes felidézni a fontosabb fordulatokat.

Ha a társadalomtudós szakmai irányultsága összefügg a gyerek- és kamaszkori élmények elemi impulzusaival, akkor Sorokin rurál- és mobilitásszociológiai érdeklődése, tradíciótisztelete s a pályája második felében szellemi energiáit jórészt lekötő altruizmuskutatása valószínűleg az Orosz Birodalom távoli, északi tájainak: a *Vicsegda* és a *Pecora* folyók közötti vidék zárt közösségeinek élményvilágában gyökerezik. Apja orosz vándoriparos, anyja komi parasztasszony, nagybátyja a falu sámánja volt. A félpogány közösség, amelyben felnőtt, saját rítusait őrizve, mítoszait megtartva tagolódott be (úgy ahogy) az ortodox egyházba. Kamaszként a városi világba kerülve, a cárizmus elleni mozgalmak szociálforradalmár (eszer) szárnyához csatlakozott, amely a szociáldemokratáktól eltérően a narodnyik mentalitás iránt is nyitott volt, s a társadalom minden reformhajlandóságú rétegére számított. Diákkorában letartóztatták. Első könyvét 1913-ban, a bosszú és a megtorlás szociológiai értelmezhetőségéről, börtönélményei hatására írta. A tízes évek végére a vezető szentpétervári szociológusok közé került. Az első szociológiai társaság Oroszországban, 1916-ban, az ő kezdeményezésére alakult meg. A forradalom kezdetén Kerenszkij híve és kormányának tagja lett. 1918-tól a petrográdi szociológiai tanszéket vezette. A bolsevik fordulat után ellenzékbe kerülve, két hónapon át szülőföldje erdeiben bujkált. Onnan üzent nyílt levélben választóinak, hogy lemond a politizálásról, élete további részében az emberiséget és a tudományt kívánja szolgálni. Szerencséjére maga Lenin reagált lekezelő megértéssel a levélre, s ez megmentette életét. Három év múlva emigrálhatott.

Európában főként cseh társadalomtudósok köztük az akkor már államelnök T. G. Masaryk és az ugyancsak vezető politikus E. Benes egyengették pályáját. Első nagy művét, a *Sociology of Revolution* (1925) a közeli múltban gyökerező élményei inspirálták, tényanyaga is főként a szovjet hatalomátvétel és diktatúra éveiből való. Célja ugyanakkor a téma általános érvényű (tudományos, azaz szociológiai) kifejtése volt. A forradalmat alapvetően mint az emberi természet és viselkedés pervertálódását értelmezte, amelynek következtében a struktúrák és funkciók szétesnek és összezavarod-

nak. A húszas évek vége felé nem volt igazán keletje ennek a megközelítésnek: a nagy társadalomkísérletek vonzása a véleményformáló értelmiség köreiből ekkoriban éppen erősödőben volt. A könyv megjelenésekor Sorokin már Amerikában, Visconsin-ben élt és dolgozott. Itt otthonára lelt, magáénak érezte az egyszerű, falusias, munkás közösségek mikrovilágait. Az új környezetben hatalmas energiák szabadultak fel belőle. Valósággal berobbant a tudományos életbe. 1924-1929 között három könyve jelent meg: sűrűn idézett, fogalmakat (pl. horizontális mobilitás, szociális tér) bevezető alapművek a társadalmi mobilitásról, az agrárszociológiáról és a kortárs szociológiai elméletekről. 1931-ben egyetemi-akadémiai karrierje csúcsára, a Harvardra került. A bajok itt kezdődtek: a nagy egyetem világába nehezen integrálódott, a keleti parti establishment stílusa, gondolkodásmódja idegen maradt számára.

A szociológia történetében 1937 vízvonalas év: de nem Sorokin a következő években négy kötetesre s több ezer oldalra bővített összegező fő műve: a *Social and Cultural Dynamics* tette azzá, hanem egy másik és ugyancsak alapozó mű: a tanszékén működő ifjabb kollega, T. Parsons cselekvésemélete, a *Theory of Social Action*. Sorokin munkáját fagyos csend, kínos hallgatás övezte. Jöttek ki sorban a kötetek, s a hallgatás jégburka vastagodott. Mintha hirtelen kiderült volna, hogy kontár került a tudós céphez. Az orosz emigráns nagy ívű kultúr- és társadalomfilozófiája ugyanis kínos érintkezéseket vállalt a szociológiában máig többé-kevésbé atudományosnak tekintett válságfilozófiákkal. Feladta a fejlődés linearitásának (szociológiában kötelező) tételét, s több ponton szakított a professzionális és intézményesült tudományművelés szociológiában is s kiváltképpen az amerikai szociológiában meghonosodó eljárásmodjával, kompetenciaérzékenységgel, szabályaival. Mire a negyedik kötet is kijött, Sorokin szólalt meg tudósközösségbe egyáltalán nem illő teátrális ingerültséggel: 1941-ben az Amerikai Szociológiai Társaságban (ASA) tartott előadásában (*The Crisis of our Age*) éles kirohanást intézett az amerikai szociológia mainstream-paradigmái ellen. Szociológusi pályája ettől kezdve lejtmenetbe került. Lassan saját tanszékén is elszigetelődött, miközben Parsons karrierje felívelőben volt. (Feszült viszonyokat tovább rontotta, hogy kölcsönösen plágiummal is megvádolták egymást.) Marginalizálódása akkor vált végérvényessé, amikor egy milliomos támogatását megnyerve, a Harvardon létrehozta a *Research Center in Creative Altruism* intézményét. A továbbiakban még a szociológia szót is kerülve *amitológiának* nevezte azt a keresztény értékrend szellemében (saját maga számára) kialakított társadalomkutatási irányzatot, amely a szeretet, a szolidaritás és a testvéri közösség még fellelhető nyomait, helyreállításának feltételeit kutatta a modern társadalmakban.

Sorokin 1955-ben emeritált. A következő évben mintegy végső búcsúképpen még írt egy hosszú pamfletet a modern szociológia és rokon tudományai gyengéről és mániáiról (*Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Science*). Ezúttal a diszciplínát eluraló „kvantofrénia” és „testománia” „új Kolumbuszairól” szólva, már afelől sem hagyott kétséget, hogy kollégái közül személy szerint kikre kell gondolnia az olvasónak. Ezzel a céh és Sorokin viszonya olyan mélypontra került, ami mindkét fél számára tarthatatlannak bizonyult. A következő években főként Merton közvetítésével beindult a kölcsönös megbékélés folyamata: a szakma elismerő gesztusaira Sorokin reintegrálódási készségének gesztusaival válaszolt. A visszailleszkedés végül is látványos eredménnyel zárult: az ASA tagsága 1963-ban elsöprő többséggel őt választotta elnökéül. Ez a kései és szép, sokak szerint ugyanakkor meglehetősen álságos,

elégtétel sem feledtethette azonban a tényt: az az út, amelyen Sorokin három évtizeddel azelőtt elindult, a modern szociológiában nem járható, sehova sem vezet.

Talán ez a vázlatos ismertetés is érzékelteti, hogy Sorokin esetében mennyire szembevetendő az *életmű* két összetevőjének: az *élet* drámájának és a *mű* éles fordulatainak együtthatása és egymásba fonódottsága. A kiadvány legfőbb értéke, hogy a személyesen *megélt* és a koncepciókba foglaltan *megírt* világ egymást erősítő kettősségét többfelől is megvilágítva markánsan megjeleníti. A könyv alcíme: *Leben, Werk und Wirkung* (a hangsúlytalanná egybemosó *Lebenswerk* helyett) nyomatékosan utal erre az összefüggésre.

Valljuk be: a *Social and Cultural Dynamics* – márcsak fél könyvespolcot elfoglaló terjedelme miatt is – elolvashatatlan. Megjelenésekor is az volt. Már ránézésre is a XIX. századi világelmélet alkotásának igényével létrehozott szociológiai nagyelméleteket idézi fel. Azokat az egyetemi és akadémiai kereteken kívül – a jelző itt korántsem pejoratív értelmű –, dilettáns szenvedéllyel létrehozott monumentális műveket, amelyek magántudós alkotóiban a szociológia tudományának alapító atyáit: A. Comte-ot, H. Spencer-t tisztelhetjük. A saját korukban (főként, ha nem érték meg az aggastyán életkort, amit Spencer) még olvasták is őket, aztán jobbra csak hivatkoztak/hivatkoznak rájuk. Mire számíthatott Sorokin ilyen méretű és igényű opus magnum-a múlt század negyvenes éveinek Amerikájában? A szociológia mai értelmű – amerikai minták szerinti – professzionalizálódásának kezdetén? Mire számíthatott a Szovjetunióval szövetséges Amerikában a szovjet rendszer üldözöttjének elmélete, amely ha közvetlenül nem fejt ki, a materialista-érzéki („sensate”), fogyasztásra orientált kultúra kilátástalanságáról szólva, mégiscsak ennek a győzelme felé tartó civilizációnak válságára (vagy legalábbis hanyatlásának elkerülhetetlenségére) figyelmet? S mi mondanivalója lehet ma, hat évtized múltán?

A ljubjanai konferencia referátumai szerint Sorokin életművére – s abban fő művére – is jobban kellene figyelni. Ha egyvégtében nehezen olvasható is, a *Social and Cultural Dynamics* súlyos kötetét is érdemes le- levenni a polcról. Van mának szóló mondanivalójuk. A kiadvány írásai az életművet mintegy életre keltve, rámutatnak a sorokini gondolkodás rendszerelméleti megközelítéseket inspiráló hatásaira, a posztmodern vonatkozásokra, rurálszociológiájának, mobilitásfelfogásának posztszocialista átmenetkutatásban hasznosítható aktualitására, végképp anakronisztikusnak vélhető művészfelfogásának figyelmet érdemlő fogalmaira. S eközben többször szóba kerül az életmű mélyen szociológiaiidegen alapja: Sorokin prófétikus hangvételtől sem idegenkedő kiállása a *kreatív altruizmus* etikája s egyben a modern (nyugati) civilizáció túlélésének biztosítéka mellett.

A kiadvány négy fejezetre tagolódik: az első az élet és az életmű átfogó értelmezéseit tartalmazza, a második a teljességre törekvés igénye nélkül a szociológiai elmélet és a szakszociológák területein újat alkotó Sorokin-nal foglalkozik, a harmadik a kultúrfilozófusra, a negyedik az életmű aktualitására összpontosít.

Az első fejezetben *Vera Sparschuh* (Berlin) a sorokini világtérképmezés teljességigényét: *integralizmusát* elemezve, egy német nyelvterületen inkább egykor, mint az utóbbi évtizedekben honos fogalom: a *világnézet* (Weltanschauung) társadalmi tapasztalatot és elméleti irányultságokat, intuitív és teoretikus elemeket ötvöző-fókuszáló jelentőségére hívja fel a figyelmet. A háromosztatúság a társadalomelméletek (legyenek azok idealista, spirituális, materialista, lineáris, ciklikus jellegűek) ha-

gyománosan kitüntetett megközelítési módja. *Balla Bálint* a háromosztatú megközelítéseket: a *triádokat* alapvetően a *strukturális* és a *processzuális rend* kategóriába sorolja. Érdekes kísérletként is felfogható tanulmánya Sorokin életét és a művét egymással összefüggő fejlődési triádokban értelmezi. *Justin Stagl* (Salzburg) felfogásában Sorokin az *antiszociológusok* első s jellegzetesen tengerentúli képviselője. Maga a fogalom német, igazán csak Németországban van értelme. Helmut Schelsky határozta meg eképpen helyzetét, a műve (*Die Arbeit tun die anderen*) és személye körüli vitákban a hetvenes évek közepén. A pálya elhagyása/váltása a szociológusok között nem (közöttük sem) ritka eset. Az antiszociológus ritkább: ő a pályán marad. Csak éppen azzal kell szembeülnie, hogy valamiképpen mindenki szemben jön. Aposztata, aki a szakmai közösség egészével került szembe.

A második fejezetben *Günter Endruweit* (Kiel) Sorokin példáján azt a beszűkülési folyamatot elemzi, amely az Európából Amerikába tartó elméletimportot a múlt században jellemezte. Elemzéséhez Sorokin két elmélettörténeti művét: a *Contemporary Sociological Theories* (1928) és az előbbi folytatásának tekinthető *Sociological Theories of Today* (1966) veszi alapul. A két könyv között közel négy évtized telt el. Az elsőben 96 olyan nem angolul író, illetve teljesen vagy jórészt angol nyelven nem hozzáférhető társadalomtudós szerepel, akit Sorokin legalább háromszor megemlít. Az 1966-os könyvben ugyanezen kritériumok alapján már csak 30 szerző szerepel. Az idegen nyelvű (és problematikájú) irodalom iránti amerikai érdeklődés és felfelvőkészség gyengülése ennél látványosabb. Endruweit közel negyven, többé-kevésbé ismert, először az Amerikai Egyesült Államokban kiadott, szociológiatörténeti kézikönyvet vonva látókörébe, a kilencszázas évek elejétől az európai minták, témák, alkotók vonzásában élő, több nyelven értő *Summertől* és *Cooleytól* az utóbbi évtizedek kulturális különbözőségei iránt feltűnően rigiddé vált monográfiáiig követi ezt az eléréstelenedési folyamatot. Ebben az összefüggésben Sorokin, mint elméletközvetítő, multikulturalitás iránti érzékenységevel tűnik ki. A formálódó szociológiatörténeti kánon súlyponti alakjai (Tönnies, Durkheim, M. Weber etc.) nála is hangsúlyosan jelennek meg, de figyelme a fejlett ipari társadalmak paradigmaalkotó és paradigmakonform tudósai mellett olyanokra – nem utolsósorban oroszokra – is kiterjed, akiket nem szokás figyelembe venni. („Rossica sunt, non leguntur” – állapította meg rezignált iróniával 1928-as szociológiatörténetének egyik lábjegyzetében.) Ennek a szerteágazó az „educated amateur” anakronisztikus passzióiból sokat átmentő értelmiségi tartásnak is szerepe lehet Sorokin marginalizálásában? Endruweit ezt a kérdést így nem veti fel. Statisztikai kimutatásai összegezéseként, tanulmánya végén viszont olyan kérdéseket fogalmaz meg, amelyek a világnyelvek képviselőiben okkal felvetődhetnek: „...mit tudunk mi az egészen aktuális szociológiáról, ha az a mi német és keverék-angol nyelvünk számára nem hozzáférhető? Feltehetően mi sem mentesülünk attól, hogy tudományos importképességünk mind korlátozottab lesz.” (78. o.) Ugyanebben a fejezetben *Anton Sterbling* (Hamburg) a mobilitás sorokini értelmezésével, *Friedrich Fürstenberg* (Bonn) a *Social and Cultural Dynamics* gondolatmenetében kulcsjelentőségű szocio-kulturális fluktuáció-konceptióval foglalkozik. *Ilja Srubar* (Erlangen) Sorokin szocio-kulturális dinamika-felfogását elemezve, az elmélet tudásszociológiai perspektíváira hívja fel a figyelmet.

A harmadik fejezet élén *Martin Albrecht* (Berlin) a *Social and Cultural Dynamics*-ban kifejtett ciklikus kulturamodellben: az *ideacionális, idealisztikus* és

szenuális triádban kifejtett zenei anyagot Sorokin hivatkozásait és zeneértelmezéseit teszi mérlegre (s találja jórészt problematikusnak) a zenetörténész szempontjából. A kiadvány szerző közül többen, főképpen Ilja Srubar a második fejezetben, érintik a sorokini kultúrszociológia érintkezési pontjait a ciklikus történetfilozófiák kultúrpeszimizmusával, az okcidentális civilizáció hanyatlását előre jelző válságirodalommal. Sorokin külön könyvet (*Social Philosophies of an Age of Crisis*, 1950) is szentelt ennek témakörnek: *Danyilevszkij*, *Toynbee*, *Spengler*, *Bergyajev* munkásságának. Ha voltak is vitái ezzel a (húszas és negyvenes évek közötti időszakban népszerű) gondolkodói körrel, hatásukat mindig vállalta, és érvényesítette is kultúrszociológiájában. S ez a saját tudós céhében furcsának tűnő vonzalma megint csak „antiszociológusi” státusát erősítette. Ezek a társadalom-/civilizáció-/kultúraelméletek, történetfilozófiák a szociológusi szakmában jobbra a fél-, pseudo-, illetve atudományos fantazmagóriák kategóriájába sorolódnak. *Simone Hohmaier* (Berlin) Sorokin *társadalom – személyiség – kultúra* triádját veti össze Spengler ugyancsak háromosztatú történeti fejlődésmodelljével, azt a kérdést is felvetve, hogy a két elméletalkotó fogalmi rendszere mennyiben szolgálhat zeneelméleti, -történeti elemzések koncepcionális keretéül. *Wolfgang Geier* (Berlin) Danyilevszkij-hatást elemző tanulmányában főként azzal foglalkozik, hogy mely pontokon vélte Sorokin elhibázottnak és túlzónak a západnyikok Európa-orientációjával szembe fordult múlt századi szlavofil kultúrválság-koncepcióját.

Az életmű aktualitására összpontosító fejezetben *Kiss Endre* (Budapest) a sorokini civilizációelmélet strukturális összetevőit a globalizáció elméleteinek és *Huntington* civilizációkonceptiója kritikájának összefüggéseibe ágyazva elemzi. *Stephan Beetz* (Berlin) tanulmányában Sorokin rurális és urbánus társadalmi differenciálódással kapcsolatos koncepciójából kiindulva kísérel meg értelmezni a rendszerváltás utáni kelet-német vidéki régiók társadalmának átalakulását.

Susanne Pickel (Greifswald) 46 országot alapul véve, Sorokin internetes jelenlétének nézett utána. *Igor Bahovec* (Ljubjana) kiadványt záró írásában arra a kérdésre keres választ, hogy vajon vannak-e, lehetnek-e ennek a többé-kevésbé eltemetődött életműnek olyan mondanivalói, amelyek az ezredfordulói (sokak szerint a posztmodern állapot kihívása elé került) világban az elméleti igényű társadalomértelmezéseket segítik. Bahovec írásán túlmenően, a kiadvány egésze arról győz meg, hogy Sorokin vaskos köteteinek van jövőjük: érdemes azokat (újra? először?) fellapozni.